

Hlubinková, Zuzana

Tvoření deverbálních a deadverbiálních adjektiv ve východo-moravských nářečích

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2007, vol. 56, iss. A55, pp. [295]-301

ISBN 978-80-210-4335-0

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100950>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZUZANA HLUBINKOVÁ

TVOŘENÍ DEVERBÁLNÍCH A DEADVERBIÁLNÍCH ADJEKTIV VE VÝCHODOMORAVSKÝCH NÁŘEČÍCH

1. Deverbální adjektiva

Vyjadřují dějový příznak či vlastnost z děje plynoucí. Příznak dynamický se mění v příznak statický. Deverbální adjektiva zachovávají některé slovesné významy. Tvoří široké přechodové pásmo od formací blízkých slovesu až po útvary zcela adjektivní. Představují onomaziologickou kategorii mutačního nebo transpozicičního typu. Při jejich odvozování vycházíme ze slovesného kořene nebo z kmene infinitivního. Vznikají sufixací, popř. konverzí. U deverbálních adjektiv se uplatnily sufixy *-ný*, *-ený*, *-tý*, *-lý*, *-ivý/-livý*, *-avý*, *-cí/-ací*, *-telný/-itelný* a formanty *-í* a *-ý*. Tato adjektiva dělíme na adjektiva procesuální, adjektiva rezultativní pasivní, adjektiva rezultativní aktivní, adjektiva vyjadřující neaktuální vykonávání děje, adjektiva vyjadřující potenciální zasažení dějem a adjektiva účelová.

Využíváme nářečního materiálu získaného před dvaceti lety ve třinácti obcích východomoravské oblasti (Prostřední Bečva – na přiložených mapách pod zkratkou PrB, Juřinka – Juř, Lhota u Kelče – LhKč, Halenkov – Hal, Trnava – Trn, Študlov – Štu, Lhota – Lh, Bohuslavice na Vlání – BhVl, Popovice – Pop, Vřesovic – Vřes, Vnorovy – Vnor, Kobylí – Kob, Mikulčice – Mik). Nezahrnuli jsme obce z kopaničářských nářečí (úzký pruh severovýchodně a východně od Strážnice), neboť jde o novou kolonizaci ze Slovenska. Pro lepší orientaci jsou na přiložených mapách zakreslena i některá města. Jsou pod následujícími zkratkami v obdélnících: Bř – Břeclav, Hr – Hranice, Kr – Kroměříž, Ky – Kyjov, UH – Uherské Hradiště, VeM – Veselí nad Moravou, VK – Valašské Klobouky, VM – Valašské Meziříčí, Vs – Vsetín, Zl – Zlín.

Adjektiva procesuální

Tato přídavná jména vyjadřují aktuální vykonávání děje. V tradičním dialektu se nevyskytují, téměř všechna představují přejímky ze spisovného jazyka a tvoří se adjektivizací ženského tvaru přechodníku přítomného nedokonavých sloves pomocí koncovky *-í*: *kvetící* a *tekící* (obě od sloves 1. třídy). Adjektiva *vrící* a *horící* jsou utvořena nepravidelně.

Adjektiva rezultativní pasivní

Vyjadřují vlastnost plynoucí ze zasažení dějem. Odvozují se formanty -ý a -hý. Sem řadíme produktivní adjektivizovaná participia n-/t-ová. Tvoří se od n-ových a t-ových pasivních tvarů slovesných hlavně objektových sloves obou vidů. Z celé řady doložených formací vybíráme jen některé. Vyčleňujeme u nich formant -ý (-á, -ě): *opranyý, pozavíraný, poskovávaný, vyšíváný, našlaháný, přidělaný, vykysaný, posypáný, oškrábaný, přemotaný; kupovaný, naščepovaný; kúpený, zatopený, oholený, posaděný, zasaďený, nasaděný, nastrójený, úďený, vařený, dovařený, polepený, nevyštěčený, nezajištěčený, naroděný, zaplaťený, ustrašený, zmlátěný, pokazený, zadávený; napečený, pečený, pobitý, zbitý, přikrytý, zakrytý, zešitý, zašitý; otevřítý, zedřítý; ohnutý, zohnutý, vytrhnutý, zakúsnutý, nakúsnutý, ukúsnutý.*

Specificky východomoravským slovtvorným jevem jsou adjektiva odvozená zpravidla formantem -itý od trpných přičestí sloves s infinitivem na -ít/-it' (*utřítý, otevřítý, ohřítý...*) – Encyklopedický slovník češtiny, 2002, s. 402. Řadu pasivních rezultativních adjektiv uvádí i Český jazykový atlas 4, 2002, s. 568–583.

Významově sem patří i několik dalších formací, a to *zakústý, nakústý, ukústý* a *ohlý, zohlý*. Vznikly adjektivizací l-ového participia. Jsou utvořeny sufixem -lý, který se připojuje ke kořeni sloves 2. třídy.

Na mapě č.1 registrujeme územní rozložení odvozenin *zohnutý, ohnutý, zohlý* a *ohlý*.

M a p a č . 1 o h n u t ý :

Na jižní polovině východomoravských dialektů kromě Břeclavska, na Kelečsku, Meziříčsku a Kloboucku se vyskytuje adjektivum *zohnutý* (často v dubletě s *ohnutý* – SSSJČ). Vztah k současnému spisovnému jazyku je u jednotlivých derivátů vyjádřen konfrontací se Slovníkem spisovného jazyka českého – dále jen SSSJČ, doplněny jsou i příslušné stylové charakteristiky, a to nář. = nářeční, zast. = zastaralý, obl. mor. = užití v celé oblasti moravské, říd. = řídký. Na celém Valašsku se užívá odvozeniny *zohlý*. Ojedinelá formace *ohlý* byla zjištěna pouze na Břeclavsku a Meziříčsku.

Adjektiva rezultativní aktivní

Tato aktivní rezultativní adjektiva se odvozují formanty -lý, -ený a -tý.

U těchto adjektiv se uplatnila především přípona -lý: *napuchlý, opuchlý, zapuchlý, spuchlý, oschlý, zvjadlý, uvadlý, zatrpklý, zdechlý* (od kořene sloves), *nateklý, oteklý, rosteklý, omdlelý, ožhrať/ožratý, vyhořatý, ohořatý* (od kmene infinitivního). Všechna uvedená přídavná jména vznikla od sloves, jež nevyjadřují protiklad aktivum – pasivum. Jsou to tedy slovesa intransitivní. Převahu mají slovesa 2. a 5. třídy.

Další formace se tvoří sufixy -ený (*vylezený, zatečený, přizeňený, uchoděný* – od kořene sloves, *skopáný* – od infinitivního kmene) a -tý (*opuchnutý, omdlitý* – od kmene infinitivního). Rovněž běží o subjektová slovesa, u nichž pasivní tvar neexistuje.

Deriváty *napuchlý, opuchlý, zapuchlý, spuchlý* a *opuchnutý* vykazují územní rozdíly; znázornujeme je na mapě č. 2.

M a p a č . 2 n a p u c h l ý :

Na celé východní Moravě se vyskytuje adjektivum *opuchlý* (SSJČ *opuchlý*). Na jihu zkoumaného území a v okrajových částech Valašska byla zapsána odvozenina *napuchlý* (SSJČ *napuchlý*, též *napouchlý* říd.). Formace *zapuchlý* (SSJČ *zapuchlý* zast. a nář.) na Zlínsku, *spuchlý* na Meziříčsku a *opuchnutý* v okolí Veselí nad Moravou jsou sporadické.

Adjektiva vyjadřující neaktuální vykonávání děje

Přídavná jména patřící do této skupiny se tvoří sufixem *-ivý* (s variantou *-livý*), *-avý* a *-ný*.

V nářeční literatuře byla zaznamenána i adjektiva *ščíkavý* ‚štěpný‘ (A. Kašík, 1908, s. 53), *pichlavý* s variantou *-lavý*, *lepkavý* s formantem *-k-* (K. Fic, 1984, s. 112).

Suffixy *-ivý* a *-avý* se pojí s infinitivním kmenem sloves 4. a 5. třídy: *pálivý, hójivý; ščípavý, šmatlavý* ‚kdo nepěkně chodí‘, *sípavý, voňavý, trvanlivý* (zde varianta *-livý* připojena k základu substantiva verbálního *trvání*). Základem pro odvození dalších adjektiv se staly kořeny příslušných sloves: *pálavý, schranlivý* (zde varianta *-livý*).

Formantem *-ný* se tvoří adjektiva od kořenů sloves různých tříd: *šetrný, poslušný*. U formací *bojovný* a *kočovný* je infinitivní kmen zkrácen o *-a-*. Obě adjektiva jsou přejata ze spisovného jazyka.

Adjektiva vyjadřující potenciální zasažení dějem

Suffixem *-itelný* se tvoří adjektiva, která představují přejímky ze spisovného jazyka. K nim patří formace *nevyléčitelný, nenapravitelný* (od infinitivního kmene sloves 4. třídy) a *neznositelný* (zde varianta *-itelný*).

Adjektiva účelová

Vyjadřují vlastnost, která tkví ve schopnosti sloužit k uskutečnění činnosti vyjádřené základem slovesa. Adjektiva účelová se tvoří sufixem *-cí*, popř. jeho variantou *-ací*.

F. Svěrák (1957, s. 50) a S. Králík (1984, s. 60) uvádějí i adjektivum *hoňací/hoňacý* (*pes*). K. Fic (1984, s. 113) k adjektivům účelovým řadí i formaci *pracovní*.

Jsou doložena následující adjektiva: *prací, šicí, kropicí, dójicí, sázací, trhací, řezací, splachovací* (od infinitivního kmene). U formace *pletací* vydělujeme variantu *-ací*. Všechna tato adjektiva se odvozují od sloves všech tříd s výjimkou třídy druhé. Většina slov je přejata z jazyka spisovného.

2. Deadverbiální adjektiva

Deadverbiální adjektiva vznikají transpozicí adverbii v adjektiva. Dochází tedy ke změně slovního druhu bez posunu významu. Deadverbiální adjektiva se tvoří sufixací, méně konverzí. Při sufixaci se v některých případech odvozovací základ zkracuje. Uplatnily se sufixy *-ňí*, *-ejší/-ajší*, *-ší*, *-ský*, *-cí* a formanty *-í* a *-ý*.

K. Fic (1984, s. 117) uvádí také sufix *-né* (např. *čuprné*), variantu *-ečné* (*společné*) a sufix *-ové* (*fajnové*).

Nejvíce doložených přídavných jmen končí na *-ňí*: *předňí*, *zadňí*, *spodňí*, *vrchňí*, *dolňí*, *horňí* (od adv. místa), dále *dnešňí*, *letošňí* (od adv. času).

U dalších formací lze vydělit sufix *-ejší*: *vedlejší*, *zdejší* (od adv. místa), *fčerajší* (zde varianta *-ajší*), *fčilejší* (od původnější podoby adv. času *fčile*), *pozďejší*, *fčerejší* (od adv. času). Adjektivum *letojší* je odvozeno od příslovce *letos* způsobem nepravidelným.

Zbývající formace jsou ojedinělé: *fčilší* (sufix *-ší*), *lonský/loňský*, *předloňský* (sufix *-ský*), *domáci* (sufix *-cí*). Základová adverbia mají význam času, u posledního dokladu výchozí příslovce označuje místo.

Konverzí vzniklo adjektivum *letoší* (formant *-í*). Základem se stalo příslovce času. Toto adjektivum je zřejmě původnější, kdežto varianta *letojší* se vytvořila zřejmě pod vlivem odvozenin *fčilejší*, *fčerejší* atp.

U formace *bosý* (od primárního základu adverbia způsobu *bosky*) se uplatnila rovněž konverze (formant *-ý*).

Pouze odvozeniny *letošňí*, *letojší* a *letoší* se územně člení. Graficky je znázorňujeme na mapě č. 3.

M a p a č . 3 l e t o š ň í :

Jazyková situace je ve východomoravských dialektech následující: Většinová odvozenina *letošňí* (SSJČ *letošni*) se dokládá ze Slovácka a ze severní poloviny Valašska. Valašsko (kromě Meziříčska a Vsetínska) je charakterizováno nepravidelně tvořeným adjektivem *letojší*. V dolských nářečích a v okolí Veselí nad Moravou (ojediněle též na Kelečsku) se vyskytuje odvozenina *letoší* (SSJČ obl. mor.).

Tvoření deadjektivních a desubstantivních adjektiv ve východomoravských nářečích bylo popsáno v minulých ročnících SPFFBU (srov. Z. Hlubinková, 2005, 2006).

Závěr

Některé slootovorné kategorie adjektiv deverbálních představují ve východomoravských nářečích přejímky ze spisovného jazyka, např. adjektiva účelová (typ *dójící*). Totéž zčásti platí i o některých participiích n-/t-ových, která se paradigmaticky adjektivizují (např. *kúpený*, *pobitý*). Pokud se tvoří od sloves na *-ít*, vznikají nářeční formace *otevřítý*, *zedřítý*. Participia n-/t-ová tvoří s adjektivizovanými participii l-ovými buď synonyma, nebo tautonyma (*zohnutý* × *ohnutý*

× *zohlý* × *ohlý*, mapa č. 1 *ohnutý*). Stejná zakončení mají i adjektiva vyjadřující vlastnost vyplývající z výsledku děje. Tvoří též tautonyma (*napuchlý* × *opuchlý* × *zapuchlý* × *spuchlý* × *opuchnutý*, mapa č. 2 *napuchlý*).

U deadverbiálních adjektiv zaznamenáváme územní rozložení slovtvorných variant adjektiva *letošní* (*letošní* × *letojší* × *letoší*, mapa č. 3 *letošní*).

Tento článek vznikl za podpory grantu GA ČR 405/06/0293 *Český jazykový atlas – Dodatky*.

LITERATURA

- BĚLIČ, J.: *Nástin české dialektologie*. Praha: SPN, 1972.
Český jazykový atlas 4. Praha: Academia 2002.
Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
 FIC, K.: *Tvoření slov v hanáckých nářečích*. Rkp. kandidátské disertace. Brno, 1984.
 HLUBINKOVÁ, Z.: *Tvoření slov ve východomoravských nářečích*. Rkp. kandidátské disertace. Brno 1997.
 HLUBINKOVÁ, Z.: Tvoření deadjektivních adjektiv, zvláště ve východomoravských nářečích. *SPFFBU*, A 53, 2005, s. 153–162.
 HLUBINKOVÁ, Z.: Tvoření desubstantivních adjektiv, zvláště ve východomoravských nářečích. *SPFFBU*, A 54, 2006, s. 209–216.
 KAŠÍK, A.: *Popis a rozbor nářečí středobečevského*. Praha: ČA, 1908.
 KRÁLÍK, S.: *Nářečí na Kelečsku*. Praha: Academia, 1984.
Mluvnice spisovné češtiny I. Praha: Academia, 1986.
Příruční mluvnice češtiny. Brno: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
Slovník spisovného jazyka českého I–IV. Praha: Academia, 1960, 1964, 1966, 1971.
 SVĚRÁK, F.: *Karloviceké nářečí*. Praha: SPN, 1957.

FORMATION OF DEVERBAL AND DEADVERBIAL ADJECTIVES IN EAST-MORAVIAN DIALECTS

The item deals with formation of deverbal and deadjectival adjectives in East-Moravian dialects.

Some word-formative categories of deverbal adjectives in East-Moravian dialects are represented by phenomena taken from literary language, e.g. final adjectives (the type *důjící*). The same can be said of many n-/t- participles that turn to adjectives paradigmatically (e.g. *kúpený*, *pobitý*). When they are derived from verbs ending in *-ít*, dialectal formations as *otevřítý*, *zedřítý* arise. The n-/t- participles are both synonymic, and tautonymic (*zohnutý* × *ohnutý* × *zohlý* × *ohlý*, see the map No. 1 *ohnutý*) with adjectivized l- participles. Also adjectives expressing a quality issuing from the result of an action have the same endings. They form tautonyms as well (*napuchlý* × *opuchlý* × *zapuchlý* × *spuchlý* × *opuchnutý*, see the map No. 2 *napuchlý*).

In deadverbial adjectives, geographical distribution of those formants can be seen which appear at the adjective *letošní* (*letošní* × *letojší* × *letoší*, see the map No. 3 *letošní*).

Zuzana Hlubinková
 dialektologické oddělení
 Ústavu pro jazyk český AV ČR
 Veveří 97
 602 00 Brno
 e-mail: hlubinkova@iach.cz

